

Pravni motivi v slovenskih narodnih pripovedkah in pripovednih pesmih

Dr. Sergij Vilfan

Iz neizčrpnega vira človeškega dogajanja zajeti motivi imajo nujno zvezo z zunanjim redom, ki ta dogajanja usmerja — s pravom, njegovimi pravili in izvrševanjem. Zato utegne marsikak motiv upravičeno vzbuditi tudi pravnikovo zanimanje. Spoznanje, da sta umetnost in pravo dve panogi kulturnega udejstvovanja, ki ju vežejo tesni stiki, je rodilo obsežno delo Hansa Fehra o pravu in umetnosti, čigar drugi del obsega »Pravo v pesništvu«.¹

Z narodopisnega, pa tudi s pravnozgodovinskega vidika zaslužijo prav posebno pažnjo oni motivi, ki so duševna last preprostega ljudstva. Čeprav ljudsko izročilo navadno ne vsebuje zgodovinske resnice, nam vendar pomaga, da zasledujemo vpliv, ki so ga imele razne pravne uredbe v narodnem življenju, zlasti pa, da ugotovimo, kakšno stališče je ljudstvo do njih zavzemalo. Ljudsko izročilo nam dalje odkriva narodno pojmovanje o dobrem in slabem, o pravici in krivici, odkriva nam ljudske pravne ideale in pravno logiko, podaja nam v ljudski perspektivi opazovano pravno zgodovino.

Predmet te razprave je pravna vsebina slovenskih pripovedk² in pripovednih narodnih pesmi, dveh vrst ljudskega izročila, katerih zdru-

¹ Hans Fehr, *Kunst und Recht*, II. *Das Recht in der Dichtung*, Bern.

² »Pripovedka« v smislu nemške »Sage«, to je »poročilo, ki se med ljudstvom ustno prenaša in ki je — v nasprotju s pravljico — navezano na določeno čudno zgodbo ali pozornost vzbujajoče dejstvo, čigar povzročitelj je neznan. Poročilo hoče biti verodostojno, čeprav se bavi često z nadnaravnimi in čudovitimi stvarmi.« (Erich-Beitl, *Wörterbuch der deutschen Volkskunde*, Leipzig, str. 619.) Po Kelemini str. 5. (v op. 4. navedeno delo) izhajajo pripovedke iz bajk. Prim. Ivan Pregelj, *Osnovne črte iz književne teorije*, Ljubljana 1936, zlasti str. 10. — Ker se pojem pripovedke ne loči strogo od drugih vrst ljudskega pripovedništva, segamo po zgledu E. v. Künssberga (*Rechtliche Volkskunde*, Halle/Saale 1936) včasih tudi preko najožjega okvira pripovedk.

Pripovedke, ki so predmet tega pregleda, spadajo v skupino »pravnih pripovedk« (Künssberg, o. c. 12 ss), ker obravnavajo pravno pravilo ali pravni odnošaj, pravni spomenik ali za pravo pomembno osebnost. — Francoz Gaidoz in Nemeč Walter Schiller izvajata pravne pripovedke od orientalskih narodov; Künssberg temu nasproti opozarja na pravno vsebino germanskih sag (Saga).

žitev opravičuje njuna teoretska sorodnost. Izbrali smo si prav ti dve vrsti ljudskega pripovedništva iz vsebinskih razlogov, ker so v njih ohranjeni najštevilnejši pravni spomini, pa tudi iz zunanjih razlogov — ker nudi literatura za pravni pregled teh dveh vrst še največ gradiva, zlasti v obliki zbirk narodnega blaga.³

Štrekljevo zbirko narodnih pesmi je s pravnega stališča že dvakrat obravnaval Metod Dolenc,⁴ ki se je pri tem oziral na vse vrste narodnih pesmi, zlasti pa na pripovedne. Novejša slovstvena zgodovina nam za pravniški pregled pripovednih pesmi nudi novo snov in odpira nove vidike. V Glonarjevi zbirki Starih žalostnih je vsebovanih več pravnih motivov, ki doslej še niso bili upoštevani. — Metoda Ivana Grafenauerja,⁵ ki išče zveze pesniškega motiva s kulturnimi razmerami okolja, v katerem je zrasel, je pripomogla do presenetljivih rezultatov, ki jih tudi pravni zgodovinar ne sme prezreti. — Tako se kaže potreba, da vprašanje pravnih motivov v pripovednih pesmih ponovno načnemo.

Pri orisu pravnih motivov, ki jih vsebuje ta del slovenskega izročila, si stavljamo za smoter, da ugotovimo predvsem nekaj najbolj značilnih, vsebinsko sorodnih pravnih motivnih skupin in po možnosti tudi temeljne poteze pravnih spominov in nazorov v ljudskem izročilu. Kolikor so nam že zdaj na razpolago zanesljivejši zgodovinski podatki, s pomočjo katerih si moremo ustvariti zvezo med pesniškimi motivi in pravnim življenjem, uporabljam to priložnost, da na to zvezo opozorim.

Med pravnimi pripovedkami moremo med drugimi ločiti tri velike skupine: pravno ajtiološke (pri nas pripovedke o kosezih, razne razlage svoboščin itd.), pripovedke o pravnem spomeniku (n. pr. v zvezi s krvavim znamenjem pri Kamniku) ter pripovedke o zločinu in kazni. S tega vidika nameravam navesti nekaj zgledov ob drugi priliki; v tem članku se oziram predvsem na pravno sistematiko.

³ Zbirke pripovedk: Jakob Kelemina, *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva*, Celje 1950 (odslej: Kelemina); Janko Orožen, *Gradovi in graščine v narodu in izročilu*, I. Gradovi in graščine ob Savinji, Sotli in Savi, Celje 1950 (odslej: Orožen, Gradovi). Upoštevani so tudi Trdinovi Zbrani spisi, *Kotnikove Storijske I., Prevalje* 1924, ter F. Kocbekove *Storijske*, Celje 1926. — Zbirke narodnih pesmi: Karel Štrekelj, *Slovenske narodne pesmi (SNP)*; Joža Glonar, *Stare žalostne*, Ljubljana 1959 (SŽ). — Razen pri SNP pomenijo številke pri citatih povsod strani. — Citati večinoma niso popolnoma izčrpani; navedeni so le tipični zgledi.

⁴ Metod Dolenc, *Pravniški razgled po slov. narodnih pesmih*, SP 1914, str. 509—519; *O pravnih spominih v slov. narodnih pesmih*, *Vodnikova pratika* 1942, str. 57—66. Citiram po novejši razpravi (Dolenc, PS).

⁵ Ivan Grafenauer, *Lepa Vida*, Ljubljana 1945 (odslej: Grafenauer, LV). Opombe v knjigi »Peli so jih mati moja«, Ljubljana 1945, str. 151 ss. je po Grafenauerjevih podatkih sestavil Miklavž Kuret (odslej: Grafenauer-Kuret). — Prof. dr. Grafenauer mi je iz prijaznosti dal tudi številne nasvete in podatke ter pregledal rokopis, za kar naj mu s tem izrečem svojo posebno zahvalo.

I. Motivi v zvezi z državnim in družabnim ustrojem.

O državnem ustroju in vodstvu države v narodnih pesmih in pripovedkah ne pridemo preko originalno naivnih predstav; tako na primer omenja narodna pesem vojno napoved z besedami: »Turk je pisal beli list — za našga cesarja svetliga: — ola, ola, cesarska svetlost!...«¹ Za slog občevanja s cesarjem so tudi značilne besede: »Kaj ti pravim, cesarost...«² »Le gor, le gor, svitli cesar«;³ ta slog je prav dobro zadel Levstik v svojem Martinu Krpanu.

Država in njen ustroj sta bila predaleč odmaknjena od ljudstva, da bi mogla zapustiti globlje sledove v njegovem izročilu. Kolikor pa je ohranjenih motivov v zvezi z državnim in socialnim življenjem, jih poznamo večinoma v prozi in sicer predvsem s področja patrimonialne uprave. Vzroka temu pojavu glede na državni položaj Slovencev ni težko ugotoviti.

V ožjem stiku je bilo ljudstvo edino s patrimonialno upravo, zato srečujemo o njej v ljudskem izročilu konkretnije spomine.

S tem smo se približali vprašanju, ki v zvezi z našimi narodnimi pesmimi vedno znova prihaja na dan, vprašanju o njihovem lirskem ali epskem značaju. Pred kratkim se je s svojega vidika dotaknil tega vprašanja Miklavž Kuret,⁴ ki meni, da značaj in miselnost slovenskega ljudstva nista nikjer in nikoli epska; slovenska duševnost po njegovem ni ne pripravljena in ne sposobna, da bi bajala, ampak se kaže njeno izrazito nagnjenje in svojska sposobnost v obredjih. Slovenski človek svojih pripovednih snovi zato ni bajal, ker jih je rajši rajal in pel. Trditve utegnejo biti resnične in imajo gotovo marsikaj na sebi, a zadnji vzrok, zakaj slovenska duševnost ni nagnjena k epiki, ostane še vedno neznan. — Ali ne utegne tičati eden od sovzrokov tudi v dejstvu, da slovensko ljudstvo ni imelo neposrednih stikov z višjim državnim vodstvom, niti vpogleda v državno življenje in hierarhijo družbe, in zato iz tega področja življenja ni jemalo motivov? Epski motivi pa so radi zvezani prav s tem življenjem.

1. Predstave o najstarejši državni organizaciji se rade mešajo z mitologijo. Pravljični »kraljič«, ki ga opeva pesem o kresnicah,⁵ utegne biti bajeslovno bitje Kresnik, ki v nekaterih drugih pripovednih motivih dobiva že bolj konkretne poteze nekakega slovenskega vladarja;⁶ vendar je močno sumljivo, da so prav ta mesta interpolirana v romantični dobi. Zanimivo je, da so Kresnikove bajke našle oporišče v določenem kraju — Vurberku. Kelemina domneva, da so iz starih plemenskih bogov Kresnikov polagoma postali bajni slovenski knezi in spravlja v zvezo s Kresnikovim mitom tudi lik kralja Matjaža.⁷

¹ SNP 26.

² SNP 16.

³ SNP 21.

⁴ Grafenauer - Kuret 5 ss.

⁵ SNP 297, 299; prim. Grafenauer-Kuret 151/2.

⁶ Kelemina 345, 350.

⁷ Isti 29.

Kralj Matjaž,⁸ čigar ime kaže, da so ga Slovenci prevzeli od Kajkavcev, je osrednja oseba slovenskega izročila o državi in njenem vodstvu, je lik idealnega vladarja, kot si ga predstavlja slovensko ljudstvo. Zlasti po dveh znakih se po ljudskem mnenju odlikuje dober vladar. Oba znaka sta združena pri kralju Matjažu, ki deli bogatinom in revežem enako pravico, ter kuje same zlate novce. Zanimiv je zlasti drugi znak, ki kaže, kakšen pomen so pripisovali kovanju dobrega denarja. Če si predočimo denarno politiko vladarjev ob prehodu iz srednjega v novi vek, nas ta pomen ne preseneča.

Zgodovina priča, da so vladarji skušali svoje slabo finančno stanje izboljšati na ta način, da so stare novce zamenjavali z novimi, ki so imeli manjšo kovinsko vrednost. Proti poslabšanju denarja so se pri nas vztrajno borili zlasti štajerski deželni stanovi, ki so l. 1257. od cesarja Friderika dosegli načelni predpis, da deželni knez ne sme izdajati novega, slabšega denarja »brez splošnega pristanka«⁹ štajerskih ministerialov; če ga pa izda, naj ostane v novi »teži«⁹ vsaj pet let. Že dejstvo, da je to prva zakonska določba, ki naravnost odreja pristanek ministerialov in da ta določba predstavlja eno prvih pravnih podlag stanovske monarhije, priča o velikem pomenu, ki so ga pripisovali vprašanju dobrega denarja. Čeprav so se take določbe ponavljale (l. 1277. in deloma l. 1292. za Štajersko, l. 1444. za Koroško), so imele le malo praktičnega uspeha, kar najbolj kažejo avgsburški libeli iz l. 1510, v katerih se notranje-avstrijske dežele in še posebej Kranjska, pritožujejo nad slabim denarjem.⁹ Majhna denarna vrednost pa je konec koncev najbolj pritiskala na kmete, katerih dajatve so se prav ob prehodu iz srednjega v novi vek izpreminjale v denarne; ker pa se je denar vedno bolj poslabševal, so graščaki — da bi dobili realno vrednost — navijali denarne dajatve navzgor. Razumljivo je zato, da so si kmetje želeli stalnosti denarja, ki jo je dejansko Matija Korvin uvedel v svoji državi.

Drugih stvarnih predstav o vladanju kralja Matjaža v slovenskem izročilu ni. Slovenci niso izrabili priložnosti, da bi si ob kralju Matjažu ustvarili oziroma izoblikovali slovensko epsko snov. Tega niso storili, ker so jim bile stvarne predstave o kralju tuje in z likom kralja Matjaža niso vedeli kaj veliko početi. Nanj so navezali bajeslovno pričakovanje idealnega odrešilnega kralja,¹⁰ ga zamenjavali s karantanskim knezom, ki so ga ustoličevali na Gosposvetskem polju, poslali na primer na Turško reševat ženo in slednjič so ga popolnoma sprejeli v svoje bližnje okolje in mu naprtili celo zgodbo z Bobnarco. Da je osebnost kralja Matjaža res vsestransko izrabljena, so ga poslali tudi pred pekel reševat svojo mater. — Motivov, ki bi bili resnično primerni za glavnega junaka-kralja, pa se ljudstvo ni spomnilo.

⁸ Kelemina 353, Grafenauer-Kuret 156, Zenon Kuzelja, Ugorski kralj Matvij Korvin, Zapiski Ševčenkove družbe XLVII.

⁹ Vsi omenjeni viri so ponatisnjeni v deželnih ročinih Štajerske, Koroške in Kranjske.

¹⁰ Kelemina 353. Prim. prerokbo o Borutovem kraljestvu, o. c. 370, ter o povratku Celjanov Orožen: Gradovi 44.

Druge osebe slovenskega izročila o prvotni državni organizaciji so trije glavarji: Leh, Čeh, Meh, iz katerih se izvajajo tri kraljestva — leško, češko in meško (rusko). Živel so baje blizu Krapine.¹¹ — Nekaj podobnega pripoveduje izročilo o knezu Kraku, ki je vodil del Slovencev iz Karantanije proti severu in postal leški ali poljski vladar.¹² Osebnost landarske kraljice Slovencev v beneški ravnini¹³ nas spominja na češko Libušo. Slednjič ve ljudsko izročilo povedati tudi ime kneza Svetoslava in kraj njegovega groba.¹⁴

Plemensko razdelitev omenja bajka v zvezi s Kresnikovim gradom Kačjakom, ki je bil baje kasneje središče slovenskega plemena Doljancev in ki so ga po pripovedovanju začeli staviti l. 111. pred Kr.¹⁵

2. Na realnejša tla nas postavi pripovedka o knezu Ingu, prva zapisana slovenska pripovedka,¹⁶ ki nam nudi važne podatke o slovenskem družabnem ustroju v 8. in 9. stoletju, torej v dobi, ko sta se med Slovenci obenem z vero začela boriti tudi stari in novi pravni red.

»Dux« ali »comes« Ingo je povabil k sebi sužnje-kristjane. Postregel jim je na časten način, njihovim gospodarjem pa, ki so bili še neverniki, je dal pred hišo jesti v počrnelih posodah. Ko so ga vprašali, zakaj tako ravna, jim je odgovoril, da niso vredni biti v družbi onih, ki jih je očistil krst. Nato so se neverniki dali poučiti v veri in krstiti.

Literatura se je že ponovno bavila z vprašanjem, kakšen je pravni značaj »kneza«, kakšne narodnosti je bil knez Ingo, in kaj je zgodovinsko jedro pripovedke. Milko Kos, ki je podal pregled te literature, meni, da je »knez« neke vrste plemič in dostojanstvenik staroslovenske družbe, paralela nemškemu grofu, višji od župana, a nižji od »velikega kneza«. Ingo sam in njegova gostija je po mnenju večine raziskovalcev bajeslovni motiv, ki pa vsebuje zgodovinsko jedro. Po Milku Kosu je to jedro sledeče: staroslovenska družba je v resnici poznala poleg drugih neke privilegirane stanove (plemiče), ki so bili pogani, in sužnje, ki so bili večinoma kristjani. Stan sužnjev so namreč tvorili predvsem prvotni prebivalci slovenskih dežel (Vlahi), ki so ohranili krščansko vero še iz prejšnjih časov ali so bili vsaj dovtetnejši za pokristjanjenje, ter vojni ujetniki. Verjetno pa se je tudi slovensko prebivalstvo nižjih stanov prej oprijelo krščanske vere kot velikaši, ki so se že iz političnih razlogov upirali krščanstvu. Ta povezanost verskih in stanovskih borb je po Kosu jedro pripovedke o knezu Ingu.

3. V poznejši dobi je na Slovenskem suženjstvo prenehalo. Položaj nesvobodnih kmetov ni suženjstvo, marveč rojenjaštvo, milejša oblika nesvobode. Da Slovenci kljub temu niso pozabili pojma suženjstva, so poskrbele sile od zunaj. Do 12. stoletja so Saraceni plenili po obalah Sredozemskega morja ne le mrtvo, ampak tudi človeško blago.¹⁷ Spomin

¹¹⁻¹⁴ Kelemina 559.

¹⁵ O. c. 540.

¹⁶ Zapisana je bila v 9. stoletju. Tisk: Milko Kos, *Conversio Bagoariorum et Carantanorum*, Ljubljana 1956, 137 ss, 61 ss.

¹⁷ Prim. Grafenauer-Kuret 155, 156.

na to se nam je ohranil v pesmi o Zariki in Sončici:¹⁸ Turški car (prvotno Saracen) ukrade Sonco, ki potem pride na trg kot sužnja. Prav tak spomin tiči verjetno tudi v pesmi o onečaščeni sveti hostiji.¹⁹ — Ko je prenehalo saracensko pljenje, se je kmalu začelo turško. Motivov o turških ugrabitvah v narodnih pesmih ne manjka,²⁰ nekatere so se združile z motivom o otmici.

4. V zvezi s stanovskim ustrojem so tudi nekatere razmeroma mlajše pripovedke, ki razlagajo nastanek in značaj svoboščin teharskih kosezov. Po ljudskem mnenju so kosezi plemiči, ki vsi skupaj štejejo le za enega.²¹ Do svojega privilegija pa so prišli teharski kosezi v zvezi z nemoralnim življenjem celjskih grofov (Hermana II., Friderika II. ali Ulrika II.).

Po eni varianti je neki kmet zalotil pri svoji hčeri celjskega grofa, ki se je izmotal iz zadrege s tem, da je Teharčane poplemenitil. Po drugi varianti pa je grof zalezoval gozdarjevo hčer. Njen oče je zasnoval proti grofu zaroto, ki jo je pa bči izdala. Grof je iz hvaležnosti do dekleta zarotnikom odpustil in jim celo podelil plemstvo. Pripoveduje se tudi, da je grof zalezoval dekletko Mlinarjevega Janeza, ki je grofa s pomočjo tovarišev pri tem podvigu njel. Grofa so izpustili le proti obljubi, da jih bo poplemenitil. Zanimiva je tudi varianta, ki pravi, da so imeli celjski grofje veliko nezakonskih otrok, ki so jih dajali Teharčanom v vzgojo. Ker svojih otrok slednjic niso več znali razločevati, in ker se jim ni zdelo primerno, da bi bili ti otroci navadni kmetje, je eden od celjskih grofov vse Teharčane poplemenitil.²²

Zgodovinsko jedro vseh teh pripovedk utegne biti kvečjemu nemoralno življenje celjskih grofov, o katerem nam ve sploh ljudsko izročilo mnogo povedati. Kar pa je tu govora o izvoru koseških svoboščin, je v celoti neresnično, saj sega privilegirani položaj kosezov v mnogo starejšo dobo in sloni na popolnoma drugačnih temeljih. Zanimive so pa te ljudske razlage predvsem kot značilen primer pripovedke o izvoru (Ürsprungssage).

5. Tem pripovedkam moremo vzporediti še nekatere nadaljnje ljudske razlage svoboščin, zlasti pripovedko, ki pravi, da je Friderik III. oprostil davka nekaj hiš v Motniku, ker so mu Motničani pomagali v bojih za celjsko dediščino. Napadli so namreč v družbi z nekaterimi drugimi kmeti l. 1457. Vitovca na vrhu Kozjaka in razbili njegovo vojsko.²³ To ljudsko izročilo sloni na globoko ukoreninjeni misli, da mora biti vsaka svoboščina na nek način zaslužena, najbolje z vojaškimi

¹⁸ Prav tam. SNP 71, 72.

¹⁹ SNP 519, Grafenauer-Kuret 164.

²⁰ Vendar se suženjstvo v tej zvezi ne omenja ali pa taka omemba ni prvotna. Prim. nasprotno celo dobri položaj ugrabljenca v pesmi »Brat najde med romaricami sestro«, SŽ 157.

²¹ Seidl-Strmšek, Šmarska dolina leta 1859, 6/7.

²² Vse te variante gl. Orožen, Gradovi 37 ss; prim. tudi Ign. Orožen, Das Bistum und die Diözese Lavant III., Celje 1880, 328.

²³ Pavle Urankar, Zgodovina trga Motnika, Ljubljana 1940, 25.

čini.²⁴ Na isti misli sloni pripovedka o Petru Klepcu, kateremu je »neki kralj« v zahvalo za vojaške zasluge podelil pravico lova, davčno prostost in nekatere druge pravice. Celo plemstvo je baje dobil Peter in ves njegov rodni kraj, vendar so ga naslednji rodovi po nemarnosti zapravili.²⁵

6. Pretežni del pripovedk o socialnem življenju se nanaša na položaj slovenskega kmeta v tlačanski dobi. Motivi niso stari, nekaterim se naravnost pozna, da so nastali šele v dobi Jožefa II. ali celo pozneje. Kljub temu niso brez pomena, kajti v njih lahko zasledujemo, kako je ljudsko izročilo izpreminjalo nam sicer že znane pojave. Obenem nam nazorno slikajo čustva, s katerimi je ljudstvo prenašalo svoj družabni položaj. Kljub temu, da so ti motivi velikokrat naravnost izmišljeni in od drugod prevzeti (nekatera mučilna orodja) ter do grotesknosti pretirani (most iz jermenov, ki jih graščak reže iz hrbtov svojih kmetov),²⁶ vsebujejo vendar neko zgodovinsko jedro in nam na zanimiv način osvetljujejo naše zgodovinsko znanje o tlačanski dobi.

Rahel spomin na razne načine oddajanja zemljišč podložnim kmetom je ohranjen na primer v besedni igri o oddaji kmetije v »štant« (zakup):

Neki kmetič iz Podvina (grad Poizela) je neredno hodil na tlako. Zagrozili so mu zato, da bodo dali njegovo kmetijo v štant (drugemu). Kmet je odvrnil, naj jo le dajo v štant in to še jutri, če jo morejo. Štant pomeni namreč tudi del kozolca.²⁷

Podložni kmet je bil navezan na zemljo; brez gospodarjevega dovoljenja je ni smel zapustiti. Znano pa je, da so kmetje na skrivaj zapuščali domove in se izseljevali zlasti na Hrvaško. Spomini na to so se ohranili v ljudskem izročilu o Kozjanskem gradu in njegovem hudem oskrbniku Bertoldu,²⁸ pa tudi v ljudski razlagi imena Pusta gora (severno od Forhteneka).

Na Pusti gori je bila некоč vas, ki je spadala pod forhteneško graščino. Ker so gospodje kmete zatirali, so se ti izselili in se podali pod viderdriškega gospoda. Da bi svoj odhod zakrili, so prej v pečeh močno zakurili. Dim naj bi graščaka varal, da je vas še obljudena. Naselbina je propadla in kraj je dobil ime Pusta gora.²⁹

S podložniškim položajem sta bili združeni predvsem dve dolžnosti: dajatve in tlaka. Obe sta zapisani v črni knjigi slovenskega ljudskega izročila. Znan je zlasti motiv o kmetu, ki je dolžan dajatev (»štibra«) pa ga graščak zato vrže v keho in mu zapleni živino. Ta motiv opeva narodna pesem v več variantah, tudi v zvezi z gospodom, ki strelja na

²⁴ Prim. Künssberg, o. c. 15.

²⁵ Kelemina 376. Nekaj podobnega gl. Kotnik, Storijske 54.

²⁶ Orožen, Gradovi 166.

²⁷ O. c. 68.

²⁸ O. c. 216.

²⁹ O. c. 117.

razpelo.³⁰ Mnogo spominov na visoke dajatve vsebuje pesem o skopem graščaku, ki po smrti ne najde miru. Spomin na način oddajanja desetine je ohranjen v naslednji anekdoti:

Graščak je pobiral desetino tako, da je jemal žito z vsake desete late v kozolcu. Zato so kmetje dajali na vsako deseto lato manj žita. Če je graščak štel v isti smeri, je bil prikrajšan, če pa je štel v nasprotni smeri, zvižaća ni uspela.³¹ — Drugod so pobirali desetino na ta način, da so graščinski ljudje pobirali z njiv vsak deseti snop.³²

Glede tlake naj omenimo najprej nekaj spominov na njeno organizacijo. Pripovedke omenjajo razne vrste tlake: Najpogosteje pač tlako na polju³³ in vožnjo,³⁴ mestoma pa tudi zidanje gradov (zlasti vožnjo kamnov),³⁵ prenašanje grajskih gospa in gospodičen³⁶ in gonjo na lovu.³⁷ — Tlaka na polju pod graščino Zalog je bila razdeljena po vaseh tako, da je vsaka vas opravljala svoj posel: Arjani so na primer pokosili travnike, Dobrišani pa so pospravili seno.³⁸ Tlaka se je navadno označevala s trobljenjem.³⁹

Z ljudskimi pripovedkami o kmetovem tlačanstvu so ozko povezani motivi o zlobnem graščaku, med katerimi motivi o dobrem graščaku⁴⁰ kar izginejo. Vsa doslej naštetá ljudska izročila — gre večinoma za zgodovinske anekdote in lokalne spomine — so po vsebini razmeroma stvarna; podložniški položaj, ki smo ga z njihovo pomočjo orisali, utegne v znatnem delu ustrezati resnici. Motiv o hudobnem graščaku pa nas poveže na pravo področje ljudskih pripovedk, področje, na katerem se je ljudska domišljija večkrat bujno razbohotila. Hudobni graščak se poslužuje najrazličnejših načinov muk, s katerimi trpinči svoje kmete. Ječa in pretepanje⁴¹ se večkrat omenjata, navajajo pa se kot načini usmrtnitve in muke tudi metanje kmeta ribam,⁴² trkanje kmeta s kozlom⁴³ in podobno. V drugih ljudskih izročilih se v opise trpinčenja mešajo

³⁰ SNP 281—287, SŽ 138 ss. »Kmetič je bil štibró dovžán. — Toko je reku hud' gospod, — hud gospod, srdit' gospod: „Jast bom pa tebe v keho djav.“ SŽ 140.

³¹ Orožen, Gradovi 150.

³² O. c. 91.

³³ O. c. passim.

³⁴ O. c. 146/7.

³⁵ Soteska — o. c. 58; Forhtenek — o. c. 117. Prim. o. c. 209, Kelemina 301.

³⁶ Orožen, Gradovi 195 (Žusem).

³⁷ O. c. 216 (Kozje), 220 (Pilštajn), Kelemina 301.

³⁸ Orožen, Gradovi 61.

³⁹ O. c. 117, 150, 204. Prim. tudi 197.

⁴⁰ Motivi o dobrem graščaku, n. pr. o. c. 56, 147, 177, 251.

⁴¹ »Grajske vices, koš s palicami za pretepanje kmetov navaja po Trdini Kelemina, Slovenske pravne starine v filološki luči, GMDS XIV., Ljubljana 1933, 89.

⁴² Kelemina 367.

⁴³ O. c. 368.

tudi predstave iz kazenskega prava, zlasti se omenjajo v tej zvezi razne priprave, ki so se sicer uporabljale v kazenskem pravosodstvu.

Ljudski čut pravičnosti zahteva, da zlobnega graščaka zadene kazen. Včasih — a le redko — izvrši to kazen višja oblast: cesar na primer pošlje v Žusem svoje biriče, ki graščaka privežejo na voz in ga vlačijo do smrti.⁴⁴ Kjer pa ne pomaga cesar, si pomaga kmet sam:

Ljudstvo si pripoveduje anekdote, da je kmet pretepel biriča.⁴⁵ Celo staro živalsko pravljico o medvedu-slugi so prikrojili po svojih razmerah: Neki kmet je bil bolan in ni mogel na tlako. Grajski hlapec ga je silil, naj gre vsaj graščaku muhe preganjat. Čevljar, ki je tedaj ravno delal pri tem kmetu, se je ponudil, da pojde on namesto kmeta. Vzel je naskrivaj kladivo in se napotil na tlako. Ko je priletela graščaku muha na nos, je kresnil čevljar z vso silo po njej. Kaj se je z muho zgodilo, izročilo ne pove, pač pa je bil graščak mrtev.⁴⁶

Razen takih podvigov posameznikov omenjajo pripovedke tudi nekaj večjih upornosti.

Na Gradišču so kmetje na sodnem zboru v sodni dvorani gradu obsodili krutega graščaka na smrt.⁴⁷ Zaprli so ga v sod z žebli, ki so ga spustili po severnem pobočju v jezero.

Toda le redko je zadela hudobnega graščaka kazen od človeške roke; prav gotovo pa ga je zadela božja roka, če že ne na tem svetu, pa na onem.

Pri Saleškem gradu kažejo prepad, ki ga je dal izkopati graščak, da bi našel svojo hčerko. Požrla jo je namreč bila zemlja, ko je mučila starega tlačana.⁴⁸ Nešteto je krajevnih spominov, ki govorijo o graščakih, ki so še po smrti strašili, ker jim njihovi grehi niso dali miru. Pravne zanimivosti je v teh motivih pač le toliko, kolikor nam dokazujejo, kako pravni čut našemu kmetu ni dal, da bi opisoval zlobna dela kakega človeka, ne da bi vedel povedati tudi kaj o kazni, ki ga je zadela.

Na drugi strani pa čaka ubogega tlačana povračilo za prestane muke.

»V našem turnu pa družga ni — kakor en kupič kosti. — Iz vsake koščice lučca gori. — Vun je skočil en bel golob — gotovo je bil sam sveti Duh.«⁴⁹

Tudi spomin na pravno reformo, ki je napravila konec tlaki, je zapustil sledove v ljudskih pripovedkah.⁵⁰ Prav tako so Jožefove samo-

⁴⁴ Orožen, Gradovi 194.

⁴⁵ O. c. 58, 191. Kmet zazida graščaka: o. c. 99.

⁴⁶ O. c. 89.

⁴⁷ Prim. tudi 55, 56, 58 (kmetje ovirajo zidanje gradu). Spomini na kmečke upore gl. o. c. 226 (puntarska cesta pri Brežicah), 58, prehod kmetov pod drugo graščino v zvezi s kmetskim upori. Primere takih upornosti navaja tudi Trdina.

⁴⁸ Orožen, Gradovi 119.

⁴⁹ SNP 284; prim. Dolenc, PS 62.

⁵⁰ Orožen, Gradovi 142, 257. Kako dobro je bil v ljudskem javnem mnenju zapisan cesar Jožef II., nam kaže dogodek, ki ga opisuje Ign. Orožen, o. c. IV., 455 (v op.): ko se je razširila vest o cesarjevi smrti, so se zbrali kmetje okrog laškega

stanske reforme ponekod ostale ljudstvu v prijetnem spominu, in to v zvezi z ukinitvijo Novega kloštra⁵¹, ki ga je cesar menda ukinil zato, ker se je sam v njem šolal in videl napake menihov.

Ljudski motivi o kmečkem tlačanstvu vsebujejo temne spomine na družabni položaj slovenskega ljudstva. Kljub temu pa v ljudskem izročilu ni čutiti morečega pesimizma: na koncu skoraj vedno zmaga dobro nad zlim, pravica nad krivico.⁵²

II. Motivi iz osebne in rodbinskega prava.

Kakor prevladuje med pripovedkami s področja javnega prava proza, tako so nam ohranjeni spomini na osebno in rodbinsko pravo skoraj izključno v vezani besedi. Motivi te vrste običajno niso vezani na kraj, da bi se v zvezi z njim prenašali iz roda v rod. Zato jim pa daje stalnost — verz. V nevezani besedi je tak motiv — razen kolikor gre za izrazit pravljčni ali legendarni motiv s svojevrstno vsebino — silno spremenljiv in laže zapade pozabi. V vezani besedi pa je izredno trdoživ, in kot dokazujejo raziskave prof. dr. Grafenauerja, preživi lahko stoletja in tisočletja kot skrivnost, večkrat do nerazumljivosti izmaličen preostanek prastarih pravnih oblik.

Rodbinsko življenje je najtesneje zvezano s človekovim čustvovanjem, zato so motivi iz tega življenja za pesništvo še prav posebno hvaležna snov. Ne preseneča nas zato, če moremo ugotoviti v narodnih pesmih številne sledove rodbinskega prava. Po Dolencu segajo nekateri teh spominov še nazaj v dobo materinskega prava: ' mati proda otroka, mati daje hčer v zamož, sin uboga mater.

Obsežna skupina motivov se nanaša na ženitno pravo. Nekateri od njih segajo celo v bajeslovje: poroka z lastno sestro je dopuščena le med bajeslovnimi bitji, in sicer v pripovedkah o Kresniku, ki ugrabi sovražniku svojo lastno sestro Devo ali Vesno in se z njo poroči.² Toda tudi tu prihaja — verjetno kot novejši vrinek — do izraza mnenje, da to praviloma ne gre; kača, kateri je Kresnik ugrabil

gradu in vpili, da cesar ni umrl in da jih hočejo ogoljufati. Gosposka se je o tem z njimi pogajala (!), dokler ni prišla na pomoč vojska iz Celja. Tedaj so nekaj glavnih kričačev prijeli in jih pretepali tako dolgo, da so priznali, da je cesar res umrl.

⁵¹ O. c. 66.

⁵² Nadaljnji motivi iz stanovskega prava: spomin na svoboščine starega rodu (Trdina, ZS III., 70); službe »štalarji«, »kubarji«, »ferboltarji« (prim. Dolenc, PS 60); kmet — trgovec v mestu (Trdina, ZS III., 54); zapis obveznosti tlačanov (Orožen, Gradovi 216); k položaju tlačanov (Trdina, ZS III., 69).

¹ Dolenc, PS 57, kjer citira med drugim SNP 295—295, 90, 92, 154. Mati ženi sina v SNP 105, 246. Verjankova mati pravi v SNP 159 »moj sin me nikdar še prebogal nič. (Po drugi varianti pa Verjanko ženi mater — SNP 141).

² Kelemina II, 56, 342.

sestro, ga svari, češ da mu ne bo v prid, če jemlje svojo lastno sestro.³ Isto prihaja do izraza v sorodnih pesmih o Trdoglavu in Marjetici, v katerih pravi Trdoglav kraljiču: »Saj ti ne bo nič nucala, ker je prava sestra tvoja,« ter v bolj krščanski obliki: »Tisto je ta prava sestra tvoja: — nikar ne stor' greha tega — de b' jo za ženo vzela.«⁴

V nekaterih bajkah srečujemo tudi spomine na eno najstarejših vrst sklenitve zakona, na otmico. Kot ugrabitelji se omenjajo: kraljevič,⁵ Volkodlak,⁶ Povodni mož.⁷ V drugih pesmih o otmici sta ugrabitelj in ugrabljenka človeški bitji. Če pustimo ob strani navadne ugrabitve brez sklenitve zakona,⁸ moremo te motive razdeliti na štiri skupine.

Prvo skupino tvorijo pesmi, v katerih ugrabi Turek krščansko deklico. Pesem o ugrabljeni ženi, ki ne sme obiskati matere,⁹ opisuje tako ugrabitev z besedami: »Hudi Turk za njo stoji — prime belo nje roko — pelje jo na Turšk sabó«. Tam živi pri njem kot žena. Ni izključeno, da je Turek prišel v pesem kot tuj element šele pozneje, ko se je motiv pesmi — otmica — odtujil narodovemu življenju in ko je začel v ljudskem pripovedovanju zavzemati Turek večino manj simpatičnih ali nerazumljivih vlog. To postane še verjetneje, če primerjamo to pesem s pesmijo o kaznovanih nezvestih zaročenkah, ki jim odsekajo glavo — trije Turki.¹⁰ Podobno morda velja o Ribniški Alenčici, h kateri se Turek celo splazi do kamrice in se ji izdaja za brata ter jo na ta način skuša ugrabiti. Pesem pač ni nastala pod neposrednim vtisom turških navalov.¹¹

Druga skupina pesmi o otmici opeva nasilno ali zvijačno otmico, ki je ne izvrši Turek, marveč kdo drugi. V to skupino štejemo predvsem balado o krvavi ženitvi, ki opeva ugrabitev neveste zoper voljo njenih svojcev; ugrabitelj pri tem ubije ugrabljenki očeta in mater ter brata; nevesta pa še v prvi noči umre. Pri nas je ta motiv znan v baladi »Mlinarjeva hči«¹² iz Kroke; ohranjena celotna inačica, prevod nemške pesmi enake vsebine, je spodrinila starejšo domačo, ki je zapustila sledove v kontaminirani inačici.¹³ Grafenauer

³ O. c. 342.

⁴ SNP 88, 87. Prim. Dolenc, PS 58.

⁵ SNP 299. Prim. Grafenauer-Kuret 151/2 ter Kelemina 58, varijanti X—XI. Po citiranih delih se »kraljevič« izvaja iz Kresnika, vendar je to še dvomljivo.

⁶ Kelemina 115.

⁷ Kelemina 225; prim. SNP 81, 82.

⁸ Navajajo se zlasti v zvezi z nasilno gospódo (n. pr. Orožen, Gradovi 59/40).

⁹ SNP 90, 91.

¹⁰ SNP 145.

¹¹ SNP 92.

¹² SNP 257/8.

¹³ Grafenauer, LV 194—197. Ker ugrabi mlinarjevo hčer grof, meni Dolenc, da gre za spomin na položaj tlačanskih hčera, ki so bile popolnoma brez zaščite

sodi, da iz pesmi odsevajo še kulturne in družabne razmere, ki so dediščina mlajše pastirskonomadistične kulture. Motiv zvijačne otmice je podlaga narodne pesmi »Meljavšica«.¹⁴ Meljavšico ugrabi po kraljevičevem naročilu mlad godček, ki jo zvabi na ladjo, na kateri je uredil lepo štacuno.

Zanimivo je tudi Valvasorjevo¹⁵ poročilo o nasilni ugrabitvi gospodične Gall po zadnjem gospodu iz rodu Schnitzenbaumov. Valvasor govori o tem na dveh mestih, obakrat kot o zgodovinskem dejstvu. Morda je osnova teh poročil resnična, okolnosti pa so gola pripovedka, kar je najbolj razvidno iz dejstva, da jih Valvasor riše v vsakem od obeh opisov bistveno različno. Po eni verziji se je ugrabljena gospodična iz obupa zastrupila, ugrabitelj pa je nato iz žalosti umrl, po drugi verziji pa si je ugrabitelj zlomil tilnik pri padcu s konja. V obeh primerih je ljudsko pojmovanje smatralo ugrabitev kot nedovoljeno dejanje, kateremu mora slediti kazen; najbolj priljubljene pa so kazni, ki so nekako skrivnostne. — Valvasorjevi poročila predstavljata zgled, kako se iz zgodovinskega poročila razvijajo motivi pripovedk.

Nadaljnji motivi o otmici se tičejo dogovorjene otmice, to je ugrabitve, ki se izvrši v sporazumu med ugrabiteljem in ugrabljenko. Nekoliko zabrisan je ta motiv v baladi o Primorki,¹⁶ iz nje je prešel tudi v kočevske nemške balade o Scheane Merarin ter v kočevske inačice o Lepi Vidi (Scheane Mare). — Prava sporazumna otmica je podana v baladi o nevarni snubitvi, »Mladi Zori«,¹⁷ ki jo kraljič ugrabi njenima bratoma, ki jo stražita. Po dogovoru z njim se Zora s »korenolečenom« napravi mrtvo, da jo odnesejo iz gradu. Tako se je polasti kraljič. Ko brata izvesta, da je Zora še živa, jo ugrabita nazaj in ko ju kraljič zasleduje, ga ubijeta.

Padoben motiv srečujemo v pesmi o zaljubljenem mladeniču, ki se napravi mrtvega, da ga pride dekle kropit, ker bi se sicer ne ponudila prilika, da se proti velji njenih svojcev poročita.¹⁸ Tu gre že bolj za pobeg dekleta, kot za zvijačno otmico.

Razmerja navedenih motivov o otmici do prava, ki je v zgodovinski dobi veljalo na Slovenskem, zaenkrat še ne moremo opredeliti, ker nam

pred nasilstvi gospode. Vendar izhaja iz pesmi same, še bolj pa iz njene zgodovine, da gre za star motiv prave otmice.

¹⁴ SZ 84 (prim. motive nasilne otmice v SNP 1594, 1595, 5277/8).

¹⁵ Valvasor, Die Ehre des Herzogtums Krain, Ljubljana 1689, novomeška izdaja 1877, XI, str. 477 in 540.

¹⁶ SNP 906. Motiv poznajo Srbi, Hrvati in Slovenci (Grafenauer, LV 20, ki citira tudi Kelemino, Die Meererin, Südostforschung 1941).

¹⁷ SNP 114. Prim. Grafenauer, LV 289.

¹⁸ SNP 112.

to pravo še ni dovolj znano. Zato je s pravnozgodovinskega stališča tembolj zanimiva narodna pesem o »nesrečni kraljevi«.¹⁹

Kraljično zaročita oče in mati »daleč v to deveto deželoc«. Kmalu po zaroki sporoči kraljeva to vest svojemu dragemu, mlademu kraljiču ter se opraviči z besedami: »Pa to ni bila volja moja, — vem, de, kraljič, tud ni tvoja, — volja je bla mojiga očeta ino moje gospe matere.« Kraljič pa vdere ponoči v njeno sobo in jo ubije. Ko zaslišuje drugega dne pravi ženin vratarico, koga je pustila v grad, pravi ona: »Peršle so ble maškarade v šeme, — hotli so kraljevo ukrasti, — oj vašo pravo zaročnico.«

Vrataričina izjava ni prišla v pesem le slučajno: zgodovinski viri dokazujejo, da je bil v slovenskih krajih običaj, da so fantje ugrabljali dekleta, ki so jih starši drugemu obljubili v zakon (otmica obljubljenih nevest).²⁰ Spomin na ta običaj nam je ohranjen v citiranih mestih narodne pesmi, v katerih je bil motiv otmice obljubljene neveste prvotno morda še bolj poudarjen.

Na kup neveste v narodnih pesmih skoraj nimamo spominov,²¹ pač pa na pravico staršev, da odločajo o zakonu otroka, zlasti da dajo hčer v zamož.²² Najštevilnejši so ti spomini v pesmih o daleč omoženi,²³ ki pravi na primer: »Nesrečni moji stariši, — ki mene tako daleč može, — o j daleč preč, o j daleč preč, — v deveto deželo k županu ...«²⁴ Do tega spoznanja pride v drugi varianti mati sama: »Mat' nobena prav ne stri, — k' svojo hčer moži tako, — kot sim bila jez svojó. — Notri v to deveto d'žel — Bog pred časom jo jè vzal.«²⁵ — V eni pesmi prekolne hči mater, ker jo je nesrečno omožila.²⁶ — Včasih se pridružuje tudi morala: »To bodi vsaki materi v nauk, ktera da daleč svojo hčer možu.«²⁷

Zanimivo je zlasti, kdo odloča o dekletovi možnostvi. V motivih o daleč omoženi odloča o tem z redkimi izjemami²⁸ — mati; prav tako tudi o motivih o deklici, ki mora umreti, ker jo je mati v samostan obljubila pa jo misli poročiti.²⁹ — Očetovo odločitev ó možnostvi

¹⁹ SŽ 80 ss. V drugi inačici (SNP 120) je pravni položaj bistveno drugačen.

²⁰ O otmici obljubljenih nevest gl. S. Vilfan, Dva pojavi ljudskega prava med Slovenci v 16. stol., Sl. Pr. LVII./1945, str. 219 ss. — Zdi se, da gre za običaj, ki izvira iz indoevropskih pravnih razmer, ker ga moremo ugotoviti tudi na Češkem in pri — Hetitih.

²¹ Prekmurska inačica SNP 215 (»kūpo je devojko«); podobno varaždinska inačica SNP 216, 217.

²² To besedo nahajamo v SNP 210, 226.

²³ SŽ 80, 92, 94, 96 ter SNP n. pr. 209, 212.

²⁴ SŽ 92, prim. SNP 108.

²⁵ SŽ 91, SNP 97, 98.

²⁶ SNP 212.

²⁷ SNP 106.

²⁸ »Staršic v SŽ 92. Prim. SNP 99; gl. tudi SŽ 80.

²⁹ SNP 224, 226. Nadalje se zdi, da odloča mati v nekaterih motivih o Mladi Bredi (SNP 105).

hčera srečujemo v raznih zvezah. Lepo je izražena v pesmi o Turkovi nevesti, kjer pravi oče ženinovim ljudem: »Jaz sem vam Ajnčiko obečao, pa vam tudi taki bom jo dao«,²⁹ čeprav je hči prosila: »Ne dajte vi mene, oča moj!«³¹ — V mnogih pesmih je govora kar o starših.³² Včasih zaroče nevesto že v zibki (»ko smo v zibki te takali«).³³ Redkejše so pesmi, v katerih daje brat sestro v zamož ali ji prepove poroko³⁴ ali v katerih odloča oče o sinovi možitvi.³⁵

Volja dekleta je pri možitvi pravno neupoštevna. Navadno gre narodna pesem kar preko nje ali pa pove jasno, da starši silijo dekle v zakon proti njegovi volji. Le včasih se omenja dekletova volja; na primer v pesmih, v katerih se dekle ne poroči, ker nobenega ne mara; pa še tu jo zadene prekletstvo.³⁶

V splošnem torej narodne pesmi poznajo oblast staršev, da odločajo o poroki otrok, zlasti hčera. Če jo grajajo, jo grajajo navadno le v zvezi z možitvijo v daljne kraje. — V teh mestih narodnih pesmi lahko zasledimo ostanke starega prava, ki je veljalo pri nas vsaj še do 16. stoletja, in ki je v srednjem veku veljalo sploh po vsej Evropi.³⁷ Možno je torej, da je pravo še v razmeroma novejši dobi vplivalo na ta mesta narodnih pesmi.

O pravnih formalnostih pri sklepanju zakona nam pripovedne pesmi povedo le malo. Omenjajo pač likof,³⁸ jutrn,³⁹ zaženilo⁴⁰ (»zaženim ti«) in doto,⁴¹ a vse le mimogrede in precej nejasno. Tudi o imovinskem razmerju med zakoncema po sklenitvi zakona nam pesmi ne povedo mnogo. Ženina gospodinjska oblast je simbolizirana s šopom ključev,⁴² ki jih omenja narodna pesem zlasti, ko opisuje na pragu stoječo ženo: »Birtinja na pragu stoji... en pušelj ključov v

²⁹ SZ 100. Prim. SNP 104, kjer deklica prosi »ne dajte me, oče, v turški kraj«.

³¹ Prim. o očetovi odločitvi tudi SNP 68, 235; v 112 in 237 oče noče dati hčerke.

³² Prim. op. 28 in pesem o Nesrečni kraljevi, SZ 81. V SNP 90 neveste Turku »niso teli dat«; zato jo ugrabi. Prim. dalje SNP 101, 5079.

³³ SNP 102. Siljenju v zakon je soroden motiv o nesrečni nuni, ki jo je vtaknil v samostan oče (SNP 277; prim. 233) ali starši (na primer SNP 273—6, 278/9; SZ 190).

³⁴ SNP 10, 67, 114.

³⁵ SNP 9.

³⁶ Na pr. SZ 102.

³⁷ Prim. zgoraj v op. 20 citirani članek, zlasti 228 ss.

³⁸ SNP 18. Morda pomeni tu likof sklenitev ženitne pogodbe, kar pomeni ta beseda še v novejših časih. (Gašper Križnik v odgovoru na Bogišičeva vprašanja; l. 1885.)

³⁹ Jutrna SNP 108. Pomen te jutrne je problematičen. Razlago gl. Dolenc, PS 95.

⁴⁰ SNP 748, 750. Prim. Dolenc, l. c.

⁴¹ Na pr. SNP 80. Prim. Dolenc, l. c.

⁴² V nemškem pravnem jeziku se ženina oblast imenuje Schlüsselgewalt.

rokah drži.⁴³ V kočevskih pesmih o Lepi Vidi obljublja ugrabilec ugrabljenki, da bo postala njegova žena — nositeljica ključev (Schlüssel-trägerin).⁴⁴

Žena je po pojmovanju narodnih pesmi dolžna možu zvestobo: nezvesto ženo in zapeljivca zadene kazen. Bobnar zabode kralja Matjaža in svojo nezvesto ženo ter zbeži, hlapcu pa ne gre v glavo, čemu beži mož od doma zaradi nezveste žene.⁴⁵ Po drugi verziji izsekajo kralja Matjaža knezovi hlapci, ker je lazil k mladi knezovki, knez sam pa vrže »mladi knezovki glavco preč«.⁴⁶ Obglavljenje zakonolomcev omenja tudi pesem o svetem Lukežu oz. Matiji, ki ubije očeta in mater, ker misli, da sta to žena in kak njen ljubimec.⁴⁷ Nezvesto grofinjo vrže mož skozi okno.⁴⁸ Odsekanje roke omenja pesem o ženinu, ki odseka roko mački, namesto nezvesti zaročenki.⁴⁹ V drugi pesmi doleti nezvesto zaročenko smrt:⁵⁰ tudi zapeljivcu svojega dekleta odseče fant glavo.⁵¹ — Vse naštete kazni izvede mož oziroma zaročenec sam. — Grafenauer je v teh kaznih za zakonsko nezvestobo ugotovil usedline starega indoevropskega prava. Ostanke veljavnosti tega prava moremo zaslediti še razmeroma pozno v krščanski dobi, v 8. in 9. stoletju. Sinoda v Triburu⁵² l. 895. tej moževi pravici ni ugovarjala, še manj ji je nasprotovala država.⁵³ Pesmi, ki pojejo o obglavljenju prešestnikov ali o defenstraciji nezveste žene, so po mnenju prof. Grafenauerja večinoma zelo stare in izvirajo iz dobe, ko so se take kazni po pravu dejansko izvrševale. Ne velja pa to sploh za vse pesmi, v katerih zadene nezvesto ženo ali zapeljivca kazen; pesem o Travnarju⁵⁴ je na primer v primeri z drugimi zelo mlada.

⁴³ SŽ 204, 206, 209, 211; SNP 616—622, 521.

⁴⁴ Prim. pesmi, ki jih objavlja F. Marolt v Kočevskem zborniku (1940), str. 175 ss, zlasti 285 ss.

⁴⁵ SNP 12. Dolenc razlaga hlapčevo stališče takole: »Hlapec — seveda je mišljen kot oproda — je tu zastopnik prostega ljudstva, ki je pač mnenja, da usmrtitev nezveste soproge... ni kazniva.«

⁴⁶ SŽ 14/15.

⁴⁷ SNP 608, SŽ 174; prim. nadalje SNP 142; v SNP 145/4 odseka mož nezvesti ženi roki; v SNP 122, 146 jo ubije.

⁴⁸ SNP 121, SŽ 26.

⁴⁹ »Mačkin frajman« (rabelj) SNP 718 in dr.

⁵⁰ SNP 120, 145.

⁵¹ SŽ 54. Str. 56 zabode zapeljivce.

⁵² C 46; MG, Capitularia II., 240. (Grafenauer.)

⁵³ Prim. tudi zanimivo odločbo v *Decretum Vermeriense* (758—768?) (MG Cap. I., p. 40): »Si qua mulier mortem viri sui cum aliis hominibus conciliavit, et ipse vir ipsius hominem se defendendo occiderit et hoc probare potest, ille vir potest ipsam uxorem dimittere et, si voluerit, aliam accipiat.« (Grafenauer.)

⁵⁴ SNP 151, 152; SŽ 178, 180, 181.

Pesmi o moževi nezvestobi nudijo manj enotno sliko. Nekatere od njih⁵⁵ sicer obsojajo nezvestega moža in njegovo ljubico, vendar ne obsojajo moževe nezvestobe kot take, marveč je njihova ost naperjena predvsem zoper ljubico, ki hoče odstraniti ženo in (v nekaterih verzijah) postati gospa. — Po drugih pesmih pa doleti prevarano ženo ista usoda kot nezvesto ženo: mož jo ubije, večinoma zato, da bi jo kaznoval za umor ljubice ali nezakonskega otroka.⁵⁶ — Obsodbe moževe nezvestobe v starejših pripovednih motivih ne nahajamo.

Zakon je od pokristjanjenja dalje nerazvezljiv; to pravilo je obveljalo tudi v prepričanju preprostega ljudstva. V tej zvezi vsebujejo zanimiv pravni problem motivi o vrnitvi moža na ženino svatovščino, čigar osnova je tale:

Mož odide na vojsko in naroči ženi, naj ga čaka določeno število let; če se pa v tem času ne vrne, se lahko poroči z drugim. Mož se v resnici ne vrne v dogovorjenem roku in žena se drugič moži. Prvi mož pa se vrne pray na dan ženine poroke. Ko ga žena spozna, opusti misel na drugo poroko in mu ostane zvesta.⁵⁷

Navadno je doba odsotnosti določena na sedem let.⁵⁸ Pretek dobe sam na sebi ne povzroča razveze zakonske vezi, marveč ustvarja le podlago za domnevo smrti, smrt pa ima za posledico prenehanje zakonske vezi.⁵⁹ Čim se domneva smrti izkaže za neresnično, se ugotovi, da ostane prvi zakon v veljavi. — Podobno zgodbo srečujemo v zamenjanih vlogah (ženina odsotnost) v pripovedki o Miklovi Zali.⁶⁰ Sedemletno čakanje se omenja tudi v pesmi o zvesti deklici ter v nekoliko drugačni zvezi v pesmi o dekletu, ki ji je več do tega, da se ji vrne iz vojske brat kot pa ljubi.⁶¹

Težko je ugotoviti pravno idejo v pesmi o Galjotu.⁶² Ali se sme žena veslača na galeji drugič poročiti ali ne? Grafenauer loči v pesmi dve plasti, dve pravni ideji, ki se med seboj borita. Prvotni galjot je bil zaslužjen človek, ki je prišel kot veslač na galejo; zdi se, da se je smela njegova žena po prastarem pravnem pojmovanju drugič poročiti. — Pozneje je iz prvotnega galjota-sužnja postal galjot-kaznjenc. V ohranjeni inačici pesmi, ki nosi znake razmeroma no-

⁵⁵ SNP 78, 79. Prim. SŽ 35, 151.

⁵⁶ SNP 123—128; SŽ 30.

⁵⁷ SNP 215—218 (prekmurske in kajkavske inačice). Motiv je znan od Indije do zadnjega konca Evrope in ni le germanski. Grafenauer, LV 225/6.

⁵⁸ Ta doba je znana v srbskih, hrvatskih, slovenskih, bolgarskih, ruskih, grških in drugih inačicah (o. c. 124). — »Katica o sedmih letih je locus communis staril balad« (o. c. 317). Omenja se tudi doba 9 in 3 let.

⁵⁹ Prim. Grafenauer, o. c. 226/7.

⁶⁰ Kelemina 364.

⁶¹ SNP 711—714; zaročenc se vrne 773—794.

⁶² SNP 250, 251. Prim. Grafenauer-Kuret 158/9.

vejše dobe, je čutiti pravno naziranje, da tudi za galjotovo ženo velja zadržek zakonske vezi; to prepričanje daje smisel zadnjemu dejanju ubogega galjota, ki pošlje ženi vest o svoji smrti in odrine iskat smrti na širnem morju. Tega naša pesem ne opisuje kot dejanje iz obupa, marveč kot velikodušno žrtev človeka, ki noče drugemu kaliti sreče.

V zvezi z zgodovino balade o Lepi Vidi je Grafenauer do podrobnosti raziskal tudi sledove položaja vdov in sirot v prastarih pravnih in družabnih razmerah, ki so ukoreninjene v praindoevropski pastirskonomadistični kulturi.⁶³ Motivi o tem položaju (t. zv. motivi o mladi materi vdovi) so bili znani tudi slovenskemu ljudskemu pesništvu.⁶⁴ Pesmi o osiroteli mladi materi vdovi, katerih tipičen primer je ohranjen v srbski »Ljubi Malog Radojice«, opevajo razmerje vdove do rodbine svojih staršev; v tem razmerju prihaja do izraza brezpravnost žene, ki je vedno pod oblastjo — najprej pod oblastjo očeta ali najstarejšega brata, nato pa pod moževo oblastjo. Če mož umre, se položaj vdove v moževi rodbini še poslabša. Če jo pa rodbina njenih staršev vzame k sebi, se mora ločiti od otrok, sama pa pride zopet pod popolno oblast staršev oziroma najstarejšega brata, ki jo smejo zopet možiti po svoji volji. — Tudi pod oblast odraslega sina utegne mati priti, na kar nas spominja materina prošnjaja Verjankotu: »Sebe ženi al' mene udaji.«⁶⁵

Če pa ima vdova nedorasle otroke, tudi oni v moževi rodbini ne zavzemajo več onega položaja, kot so ga imeli, ko je bil oče še živ. O tem so nam ohranjeni spomini v pesmi o Gospodu Barodi,⁶⁶ ki je sicer v nam znani obliki odeta v zunanost fevdalne dobe (gospod in njegov sluga — ministerial), a postane razumljiva le, če postavimo njene početke prav v iste kulturne razmere, iz katerih je vzniknil motiv o mladi materi vdovi. Ne bi namreč ustrezalo fevdalnemu pravu, da bi ministerial po gospodovi smrti stopil na njegovo mesto in da bi mu gospodar moral v poslednji volji naročiti, naj s sirotami preslabo ne ravna. Razumljiveje postane tako naročilo, če si mislimo, da je bil sluga prvotno — mlajši brat, ki bo prevzel glavno besedo v rodbini. S to razlago, ki jo je našel Grafenauer na podlagi zgodovinskega razvoja te pesmi, se v resnici razblinijo razne nejasnosti v zvezi z gospodom Barodo. — Da bi te združnopravne uredbe veljale med Slovenci tudi v zgodovinski dobi, zaenkrat ne moremo trditi.⁶⁷

⁶³ Grafenauer, LV 214.

⁶⁴ Ti motivi so bili namreč združeni z motivom pogovora s soncem, ki je prešel v Lepo Vido. O. c. 345.

⁶⁵ SNP 141.

⁶⁶ SNP 52, 53.

⁶⁷ Drugi motivi iz rodbinskega prava: 1. K ženitnemu pravu: godnost dekleta za možitev z 11, ozir. 12 leti (SNP 6712, 6096); zadržek zakonske vezi (SNP 9, 10); zadržek različnosti vere (SNP 88); med Turki in kristjani se ne

III. Motivi iz imovinskega in dednega prava.

Imovinsko pravo ljudskemu izročilu ne nudi mnogo zanimivih motivov. Eden najznačilnejših motivov, v katerem je osnovna misel pripovedke zvezana z imovinskim pravom, je šaljiva bajka o Pustu, ki ga sveti Peter ni pustil v nebesa.¹ Pust je zato vrgel skozi vrata v nebesa klobuk in si izprosil dovoljenje, da gre ponj. Ko pa je bil že znotraj, je sedel na klobuk in izjavil: »Bog je dal tako pravico, da sme vsak na svojem sedeti.« In ostal je v nebesih. Težko bi se dalo načelo o nedotakljivosti imovine drastičneje izraziti.

Sicer moremo zaslediti kvečjemu le mimogrede kako omembo v zvezi s stvarnim pravom. Prehod fevda v last se omenja v neki varianti o Pegamu in Lambergarju;² izraz puša za kmetijo omenja izročilo na primer v zvezi s čarostrelcem Lampretom.³

Iz obveznostnega prava nas zanima motiv preklica daritve iz razloga, da obdarovanec za stvar ni nič dal.⁴ Pripovedka k temu pravnemu problemu ne zavzame nikakega pravnega stališča, ampak ga reši na popolnoma nejuridičen način. V službeno pravo nam daje nekoliko vpogleda pesem o mladem hlevarju,⁵ ki omenja običaj, da se posli menjavajo vsako leto na dan sv. Štefana: »In Štefanj dan tud daleč ni, — de hlevar službo zapusti«. Prodajo plesa omenja pesem o kralju Matjažu in Alenčici (pod drugo lipo »raj prodajajo«).⁶ Tudi žreb se večkrat omenja; vrši se običajno s pomočjo kart. Kresnik in kraljica kvartata za kraljičino krono, sinovi svete Jederte kvartajo za svojo mater, fantje za kelnarco.⁷

Pesem o gospodu Barodi govori o branju oporoške, torej o pisanem testamentu; prepir med bogatinovimi dediči omenja narodna pesem s kratkimi in pomenljivimi besedami: »Za blago se kregajo, na dušo

omenja (SNP 103), kar kaže, da Turek v teh pesmih ni prvotna oseba. Nečistnice se ne smejo poročiti (Trdina, Bajke VIII., 128). Enakorodnost (SNP 115/6). Siljenje v zamož (Orožen, Gradovi 55; SNP 641—643); brat brata oženi (SNP 857); mož proda ženo (SNP 907); zmagovalcu pripade premagančeva žena (Dolenc, PS 60; SNP 13 b). Mož zakoplje ljubimca svoje žene do vratu v zemljo — gospoda ga zato kaznuje (Trdina, Bajke VIII., 168); druge kazni za nezvestobo (Trdina, Bajke II., 35). — 2. Otroško pravo: Mati proda otroka (SNP 293—295); sirotinski oče (Kelemina 257); preživitkarstvo (SNP 609); prim. Grafenauer-Kuret 168, kjer pravi, da je legenda zrasla iz slovenskih razmer; izpoložba deteta gl. Dolenc, PS 65.

¹ Kelemina 60. Prim. varianto na str. 64. Motiv je znan po vsej Evropi; gl. Anmerkungen zu Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm, II., 81, 82, str. 149—189.

² SNP 15; prim. Dolenc, PS 60.

³ Kelemina 75.

⁴ Podšavníški, Slovenske pripovedke iz Motnika, Celovec 1874, str. 6—8.

⁵ SNP 245.

⁶ SNP 1—8; prim. SŽ 119.

⁷ Kelemina 345; SNP 609, 610, 910—914.

nič ne spomnijo.« Delitev imovine med dediči je mišljena verjetno v tožbi Verjankove matere, da bo šla imovina na »razdelj«.⁸

IV. Motivi o zločinu in kazni.

1. Motivi o zločinih. Narodno izročilo ne loči zločina od greha, zato sega tudi opis ljudskega naziranja o zločinih na področje ljudske morale. Zločinca zadene v pripovedkah le redkokdaj kazen svetnega oblastva; skoraj vedno je kazen nadnaravna: zločinca kaznuje Bog ali duhovi. — Včasih zadene človeka nadnaravna kazen za dejanje, ki sploh ni ne greh ne zločin, na primer okameni, če se dotakne neke vode; otroka ugrabi Trdoglav, ker ga ne prekrižajo.¹ V takih primerih gre le za navadna praznoverstva. Navadno pa iz ljudskega pripovedovanja prav jasno izhaja, da je zlo prizadejano kot povračilo za greh ali zločin, torej kot kazen. — Ne da bi se spuščali v razne oblike nadnaravnih kazni (grešnik okameni, po smrti ne najde miru, pride v pekel ali kako drugače daje zadoščenje za svoja dejanja), se vprašamo, kakšne so predstave preprostega ljudstva o raznih grehih, zlasti o tistih, ki so obenem tudi zločini.

Najvažnejša skupina je v tem pogledu skupina pesmi o treh najtežjih grehih. Ta skupina vsebuje pesmi o dušah, ki hočejo v nebesa, pesmi o kelnarci, ki izprašuje študente, in druge pesmi. — Kot je ugotovil prof. Grafenauer, sega predstava o najtežjih grehih, ki jo pri nas srečujemo tudi v Brižinskih spomenikih, v prakrščansko dobo in ima svoje prve temelje v Pismu Galačanom. Za te grehe je v stari cerkvi bilo treba delati dosmrtno pokoro.² Kolikor moremo danes ugotoviti, so šteli med te grehe zlasti: malikovanje, umor in nečistovanje. Iz cerkvenega življenja je prišla ta predstava v ljudsko moralo in je dobila izraza v narodni pesmi. Ta je naštevanje kvalificiranih grehov še nekoliko prikrojila po slovenskem moralnem in pravnem pojmovanju, pozneje pa sploh uvedla nove tipe kvalificiranih grehov. Tako našteva narodna pesem kot posebno hude grešnike v raznih variantah te-le »duše«: »kera je na Bogi cagala«; »ker boter z botroj pregreši«; dušo, ki ni hotela botra biti; »ker družo družo umori«; na veke so pogubljene matere, ki otroka umore, pa tudi otroci, ki s starši slabo ravnajo, jih preklinjajo ali pa »čez prag posujejo«.³ Med posebno hude grešnike šteje pesem tudi ljudi, ki vodo v vino devljejo.⁴ Naštevane

⁸ SNP 52 (prim. Dolenc, PS 65), 569, 159.

¹ Kelemina 291, SNP 86—88.

² Predpis o dosmrtni pokori je zapustil sledove v slovenskih narodnih pesmih, ki opisujejo grešnika, ki tako dolgo kleči, da zraste z zemljo.

³ SNP 592, 595, 594, 597—404. Prim. Trdina, ZS III., 126, kjer omenja kot tri največje zločine: uboj, požig in krivo prisego.

⁴ SNP 592, 594.

treh grehov vsebujejo tudi pesmi o spokorjenem grešniku, ki pravi: »očeta in mater sem ubil, strijčka sem predal, sestrico sem čez dal«, ali pa »Oca se' majku umoril, — sestru sem, braca utopil, s krsnom sem kumom zagrešil i dva sem draga razdružil«. ⁵ Že ti zgledi nam pokažejo, da so se predstave o kvalificiranih grehih menjavale, a se vendar sučejo okoli nekaterih določenih tipov.

Sliko nam utegnejo izpopolniti še nekatere nadaljnje pesmi, predvsem pesmi o detomoru, ki ga v določenih primerih niti Jezus ne odpusti (zlasti če mati ubije dva otroka in se še naprej nosi kot dekle). ⁶ Zaradi bratomora Jurij s pušo še po smrti ne najde miru; brat prekolne morileca — brata, da se pogrezne z gradom vred; umor matere omenja pripovedka v zvezi s tolmunom v Drnovem pri Kamniku. ⁷ Zanimiva je inačica o komposteljskem romarju, ki je iz prvotnega motiva o nedolžni obsodbi napravila motiv o obsodbi zaradi podtaknjene tatvine kot božji kazni za greh proti četrti zapovedi. ⁸ — Večkrat se omenja goljufanje pri meri (smrt pride po mlinarja, »da rajtengo Bogu boš dal, — prevelke merce si jemal«) ⁹ ter prestavljanje mejnikov. Slednji motivi temelje na daleč razširjeni ljudski veri, da se duše onih, ki predstavljajo mejnike, vračajo dotlej, dokler jim kdo na vprašanje, »kam bi del?« ne odgovori, »kjer si vzел!«. ¹⁰ — V zvezi s požigom neke cerkve pravi Zabukovec ¹¹ po ljudskem izročilu, da bi bili ljudje požigalce kar vrgli v ogenj, če bi jih bili dobili. »Ljudstvo pripoveduje . . . da so požigalci zgoreli ob požaru v Klenku l. 1854. To ve povedati vsak Pivčan in trdi, da je bila to očitna kazen božja.« To izročilo ni nič drugega kot pripovedka, ki najbrž tudi ni posebno stara. V njej zasledimo usedline ljudskega pravnega naziranja, da je požig posebno hud zločin in da je sploh najbolje, da ljudje požigalce kar vržejo v ogenj, saj jim greh nikoli ne bo odpuščen. ¹²

Iz te na prvi pogled razbite slike ljudskega pojmovanja o posebno zavržnih dejanjih moremo izluščiti osnovne vidike, glede na katero presoja ljudstvo težo zločina. Dva vidika sta za kvalifikacijo posebno merodajna: vidik krvnega ali duhovnega sorodstva ter gospodarski vidik. Iz pomena, ki ga ljudstvo pripisuje prvemu vidiku, lahko

⁵ SNP 487, 488 in druge.

⁶ SNP 449, 463, 465; prim. 171—175 ter SŽ 129, 131.

⁷ Kelemina 14, 365, 290.

⁸ SŽ 169; prim. Grafenauer-Kuret 156.

⁹ SNP 359; prim. tudi 675 ter Orožen, Gradovi 181.

¹⁰ »Svečnjak«. Prim. Kelemina 19, 144. Če ljudsko izročilo dobi konkretnije oblike, postane lahko iz vraže — pripovedka. Tako pripovedko priobčuje Pajek, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884, 9/10.

¹¹ Zabukovec, Slavina, Ljubljana 1910, 187.

¹² Prim. Kociper, Pravne starine iz ormoškega okraja, ČZN XXXV, 1940, str. 57.

sklepamo na pomen rodbinske vezi med našim ljudstvom, pa tudi na globoko ukoreninjenost krščanske institucije duhovnega sorodstva. — Gospodarski moment, ki odloča med našim ljudstvom pri presoji zločina, pa izvira iz naravne lastnosti človeka, da najbolj pobija tista dejanja, ki so posebno nasprotna pogojem njegovega obstoja ali ki ga najpogosteje ogražajo.¹³ Kmetov obstoj je posebno vezan na zemljo in dom, zato ga prestavitev mejnikov in požig doma najbolj zadeneta; najpogosteje pa ga ogražajo tat (poljska tatvina) ter mlinar in krčmar s slabo mero in vago ter krščenim vinom. V tlačanski dobi je kmetove interese najpogosteje ogražal graščak, zato je tudi ta postal važna oseba v pripovedkah o posebno hudih dejanjih, ki jih kaznuje sam Bog z nadnaravno kaznijo.

Iz gornjega opisa ljudskih predstav o posebno hudih grehih smo izvzeli tri skupine motivov o grehu, ki ga zadene nadnaravna kazen: izvzeli smo motive (poganske in deloma krščansko pobarvane), ki bi jih lahko imenovali »motive o žalitvi višjih sil«; izvzeli zato, ker s pravom nimajo ožje zveze.¹⁴ Isto velja o skupini motivov o kaznovanju dejanj, v katerih se kaže pokvarjeni značaj storilca, ne da bi mogli dejanje samo označiti kot zločin.¹⁵ Kot tretjo skupino smo izločili motive o zločinih, ki jih ne moremo označiti kot posebno kvalificirane. Omembe takih zločinov so razmeroma redke. Z njihovim naštevanjem zagrešimo golo kazuistiko, iz katere ne moremo posneti enotne črte: neko vas je na primer zadela božja kazen, ker so v njej prodajali ženske (babji semenj) in grdo ravnali z ljudmi; roparski vitezi straše po smrti; mož, ki je prišel na krivičen način do denarja, postavi v zadoščenje križ; duh graščaka, ki je poneveril tujo imovino, straši.¹⁶

2. Motivi o kazni. Jedro ljudskega izročila o izvrševanju starega kazenskega prava najtočneje opredelimo z besedami nedolžno obsojenega kmeta: »Gospodi malo zaupaj!« Razlog: »Vi ste me obsodili k smrti; tudi vam ni vsega zaupati, ker ste me nedolžno obsodili.«¹⁷

Sodno oblast je v malih kazenskih zadevah — prav tako kot v civilnih zadevah — vršil zemljiški gospod. Za večje kazenske zadeve je bilo pristojno deželsko sodišče; deželskosodna oblast pa je bila zopet v rokah kakega uglednega plemiča. Nič čudnega torej, če je bilo kazensko sodstvo teh oblastev slabo zapisano v javnem mnenju sloven-

¹³ Primerjaj osnovne misli Jheringovega spisa »Der Kampf ums Recht« (1872)!

¹⁴ K tem motivom štejem motive o zasmehovanju duhov (Kelemina 20, 94, 149; Orožen, Gradovi 49, 65), o preklinjanju (Kelemina 26), o blasfemiji (Kelemina 51, 141; Orožen, Gradovi na mnogih mestih).

¹⁵ Skopost in odganjanje beračev (SNP 616, 618; Kelemina 66, 236, 286, 28; Orožen 132 itd.); nevoščljivost (Kelemina 134).

¹⁶ Kelemina 303, 128, 143, 160, 161 in n. pr. F. S. Pokorn, Besnica pri Kranju, Ljubljana 1909, str. 5, ter Orožen, Gradovi, passim.

¹⁷ Podšavniški, o. c. 5.

skega ljudstva — zadošča, da pomislimo na spomine, ki jih je zapustil »hudobni graščak« v slovenskem ljudskem izročilu. Sicer pa nena-klonjenost rednemu pravosodstvu ni le značilna poteza slovenskega izročila. Isti pojav opazuje v zvezi s pregovori in reki tudi Künssberg¹⁸ med Nemci in ga razlaga s tem, da o pravdi navadno veliko več pripoveduje stranka, ki jo je zgubila, kot njena nasprotnica. Tudi ta moment je utegnil vplivati na slovensko izročilo o gosposkem sodstvu.

Zemljiški gospod je vršil tudi disciplinsko oblast nad podložnimi kmeti, in to zlasti ob priliki tlake. Zato se tudi predstave o disciplinskih sredstvih in kaznih v ljudskem izročilu zamenjujejo. — Slika, ki nam jo nudijo ljudski spomini na izrekanje in uporabo kazni v starejši dobi, se bo torej bistveno razlikovala od slike, ki smo si jo vajeni ustvarjati na podlagi pisanih zgodovinskih virov.

Kakor velja glede zločinov, da jih ljudsko izročilo omenja večinoma le v zvezi z nadnaravnimi kaznimi, tako velja tudi o kaznih svetnega značaja, da jih ljudsko izročilo omenja le redko kot povračilo za resnično storjen zločin. Z raznimi kazenskimi sredstvi starejšega prava se zato navadno seznanimo v popolnoma drugi zvezi, to je v zvezi z motivi o tlačanstvu slovenskega kmeta. Ječe, natezalnice, oslica, mučilne plošče, pretepanje in druga kazenska in preiskovalna sredstva se omenjajo v tej zvezi.¹⁹

Druga skupina pripovedk in pripovednih pesmi, ki omenjajo starejša kazenska sredstva, jih navaja sicer v zvezi s kazenskim sodstvom (torej ne kot disciplinarna sredstva ali kot mučila, s katerimi se graščak svojevoljno znaša nad kmeti), vendar je v njih celotna kazenska pravda orisana bolj kot orodje krivice kot pravice. Sem štejejo motivi o nedolžno obsojenih, med katerimi je najbolj znana pesem o komposteljskih romarjih:²⁰

Oče in sin gresta na romanje: nekdo podtakne sinu iz zlobnosti ali maščevalnosti ukradeno stvar; sina zato obesijo kot tatu, oče pa roma naprej in ko se vrača, sin že trideseti dan visi na vislicah, a še vedno živi, ker ga je sv. Jakob podpiral. Oče sporoči vest o tem čudežu sodniku. Ko se ta prepriča o resničnosti sporočila, oprosti sina in kaznuje pravega tatu. Pri usmrčitvi nedolžnih se dogajajo še drugi čudeži: obešenčeva glava se pri obešanju odtrga in skotali po bregu navzdol.²¹

Motiv nedolžne obsodbe omenja tudi pripovedka o dečku, ki mu sojenice sodijo, da bo obešen.²² V resnici ga doleti smrt z obešenjem

¹⁸ Künssberg, o. c. 35 s.

¹⁹ Orožen, Gradovi na raznih mestih. Ker gre večinoma za lokalne spomine na razne kazenskopravne starine, nameravam ta mesta sistematično zbrati ob drugi priliki.

²⁰ SŽ 165; prim. Grafenauer-Kuret 111. Elza Lešnik (»Šumi, šumi Drava...«, Maribor 1925, Cirilova knjižnica XIII., str. 25–27) pripoveduje to zgodbo kot razlago nastanka cerkve na Kamenu pri Vuzenici.

²¹ Orožen, Gradovi 256.

²² Kelemina 165/6.

zaradi konjske tatvine, ki je sploh ni izvršil, in sicer tako, da ga privežejo na štiri upognjena drevesa, ki ga raztrgajo. Zapor zaradi lovske tatvine slika pripovedka kot brezsrčnost in smatra za nedolžno ubogo ženo, ki jo je zagrešila.²³ Značilna poteza ljudskega čustvovanja je, da sočustvuje z obsojenci²⁴ — seveda če po njihovem zločinu niso neposredno prizadeti interesi sočustvujočih.

5. Motivi o zločinu, kateremu po pravu sledi zaslužena kazen. — Najstarejša oblika povračila za zločin je krvna osveta. V narodnih pesmih in pripovedkah so ohranjeni razmeroma številni motivi, da oškodovanec sam povrne prizadeto zlo s tem, da zločincu odseka glavo, roko, ga zabode ali podobno.²⁵ Ni vedno lahko določiti, ali gre le za navadno maščevanje ali za prave spomine na krvno osveto kot pravno institucijo. Jedro krvne osvete utegne tičati zlasti v naslednjih pesmih: »Marko odseče materi glavo«,²⁶ ker je bila kriva snahine smrti (»naj ide glava za glavoj, naj ide duša za dušoj«). — »Gospa ubije majerici sinka«²⁷ — gospod pa maščuje svojo kri na ženi. Krvna osveta je odločilni nagib, da pojde Alenčica, sestra Gregčeva, v moški obleki nad Turke.²⁸ — Mati govori Boliki, naj nikar ne hodi na Šentlovrenško goro, kajti »tvoj oča je tam gor enga vbil, kir je devet sinov imel. Če tebe, Bolika, dobijo, sej te resnično vbijejo« — morda še najbolj razločen spomin na krvno osveto med dvema rodbinama.²⁹ Značilno je, da označuje druga verzija maščevalce kot Hrvate.³⁰ — Celo že nameravana usmrtitev dovoljuje osveto. Cigan hoče obesiti Alenčico: za kazen ga obesijo njeni bratje. Verjanko ubije Rošlina, ki mu streže po življenju³¹ (in ki mu je ubil že očeta in brata).

Spomini na krvno osveto so skriti tudi v pravljicnem motivu o pojoči kosti:³² iz kosti ubitega napravi nekdo piščalko, ki poje o morilčevi krivdi in zahteva maščevanje. Ta motiv pozna slovensko ljudsko pripovedništvo v zvezi z gradom na Kalu³³ in slovenska narodna pesem »Mrtva sestra se oglasi«, v kateri je običajna vsebina še nekoliko fantastičnejše razpredena: Ribič ujame ribo in si iz njenih koščic napravi gosli, ki pojejo o krivdi sestre, ki je ubila sestro. »On je začijeu milo

²³ Orožen, Gradovi 190.

²⁴ O. e. 72.

²⁵ Zlasti veliko takih kazni omenja narodna pesem v zvezi z zakonsko nezvestobo (gl. ženitno pravo).

²⁶ SNP 51.

²⁷ SNP 125.

²⁸ SNP 53.

²⁹ SŽ 58.

³⁰ SŽ 61.

³¹ Prim. Dolenc, PS 63; n. pr. SNP 154, 159.

³² Prim. Künssberg, o. e. 29.

³³ Orožen, Gradovi 95.

guosti, an starši sestra milo jokati«. Tu se pesem žal prekine, ker nam je pomanjkljivo ohranjena.³⁴

Krvna osveta, ki je bila v srednjem veku razširjena na področju germanskega prava (fajda), je imela kot posledico obenem tudi prepoved poroke med člani obeh sovražnih si rodbin. To pravilo se nam je ohranilo v pripovedki o Cerkniškem jezeru,³⁵ ki govori o mladeniču in dekletu, ki se nista mogla poročiti, ker sta bili njuni rodbini v sovraštvu.

O kaznovanju zločincev pred rednimi sodišči si moremo ustvariti le površno sliko: ubijalca kaznujejo z galejo,³⁶ morilca spletejo na kolo,³⁷ detomorilko³⁸ vržejo v »vozo«, iz katere je nikoli več ne bo. Druge pesmi naravnost povedo, da so jo obglavili. Obglavijo tudi fanta, ki zapeljuje poročene žene.³⁹ Fanta in dekle, ki ju zalotijo v grehu, pa ženejo k županu; zadene ju najprej sramotilna kazen: »njega so v klado djali — v to klado globoko, — njo pa so na lanec djali, — k škednji njo perklenoli«. ⁴⁰ Nato pa ju spravijo v ječo. Globok vtis so v ljudstvu zapustile tudi čarovniške pravde.⁴¹

V. Motivi iz sodnega postopanja.

Ena najznačilnejših lastnosti starejšega sodnega postopanja je njegova obličnost in bogata simbolika. Prav zato je nudilo sodno postopanje razmeroma dosti snovi narodnim pesmim, iz katerih navajamo naslednje epizode:¹

Zločinca lovijo organi deželskega sodišča (»kmal so ble ven tri rihte, — kriška, goriška, smleška«). Zasedovanec skoči v Savo, zasledovalci pa mu obljubijo življenje, če pride iz vode.² — Nejasno je, ali gre tu za navaden beg ali za azil,³ ali morda celo za izmaličen spomin na božjo sodbo s potapljanjem.

³⁴ SŽ 45.

³⁵ Kelemina 295 ss.

³⁶ SŽ 54, 57.

³⁷ Kelemina 158.

³⁸ SŽ 121, 123, 124; SNP 182. Dolenc, PS 65: »Umrtimev po sodbi omenja narodna pesem le pri detomorilkah.«

³⁹ SŽ 179.

⁴⁰ SNP 705. Podobne kazni navaja Ak. Hudovernik (Pravni običaji Slovenski, Sl. Pr. III. 1885, 6) kot gorenjski pravni običaj.

⁴¹ O čarovnicah gl. na. pr. SNP 159–169. — Veliko je krajevnih spominov v zvezi s čarovniškimi pravdami in sežiganjem čarovnic.

¹ Kratak opis postopanja gl. v SNP 698.

² SŽ 56.

³ Misel azila srečujemo zlasti v pesmi o gospodu, ki strelja na razpelo, ker se je kmet skrtil pod njim (SŽ 140).

Ujetega zločinca peljejo v Ljubljani rihtarjevi hlapci zvezanega na trančo, kjer se mu tako godi, da si po enem letu sam smrti prosi.⁴

Slednjič »sodijo« zločincu »pravdo«. Sodbo izreče krvni sodnik (panrihtar), ki pri tem simbolično prelomi palico nad obsojenčevo glavo: »pravda je že obsojena, — palca tud prelomljena«. ⁵ Sodbo izvrši rabelj: »panrihtar men' sodbo bere, — frajman seka glavo preč«. ⁶ Včasih pa se meša pojem rablja in krvnega sodnika. Skesana detomorilka teče k »frajmanu«, da jo kar precej v rihto vzame. ⁷ Pred izvršitvijo kazni (obglavljenja) zavežejo obsojencu oči. ⁸ Če obsojenec med usmrtitvijo moli in rabelj odseka glavo prezgodaj, odmoli odsekana glava molitev do konca; ⁹ tako narodna pripovedka. Če se je obsojenec pred smrtjo spokoril, prideta po njegovo dušo »dva bela golobčka, dva nebeška ajngelca«, ¹⁰ na frajmana pa se vsa obsojenčeva kri spusti. ¹¹

Vendar si obsojenec v času med obsodbo in usmrtitvijo včasih lahko reši življenje, zlasti s tem, da opravi kako težko delo. ¹² Celo zaradi lepe pesmi pomilosti sodišče zločinca. ¹³ Če se na smrt obsojena ženska poroči z rabljem, ji odpuste smrtno kazen. ¹⁴ To pravilo, ki ga omenjajo narodne pesmi, je v resnici veljalo. — Sploh je priljubljen motiv, da se obsojenec v zadnjem trenutku reši izpod vislic ali drevesa, določenega za obešanje. ¹⁵ Narodna pesem pozna ta motiv zlasti v zvezi z Lajnarjem ali ciganom, ki hoče obesiti svojo ženo. V zvezi s sodnim postopanjem pa omenja motiv rešitve izpod vislic šala o Kurentu, ki si pod vislicami izprosi kot poslednjo željo, da bi smel še enkrat zagosti na svoje čudovite gosli. Njegova godba ima tako čudežno moč, da vsi okoli stoječi zaplešejo; melgovt (rabelj) si pri tem zlomi nogo, Kurent pa zbeži. ¹⁶

Kot posebno skupino motivov navajam motive o dokaznih sredstvih, ki se najpogosteje uporabljajo prav v sodnem postopanju. V pripovedkah in pripovednih pesmih se seveda omenjajo predvsem

⁴ SŽ 186.

⁵ Prav tam.

⁶ SNP 187.

⁷ SNP 182.

⁸ SŽ 59.

⁹ Orožen, Gradovi 225.

¹⁰ SŽ 185, 189, 123/4.

¹¹ SŽ 124.

¹² Izkoplje vodnjak (Orožen, Gradovi 61; Kelemina 540); se spusti v no-tranjost jame (Kelemina 244, podobno 515); prim. Kelemina 95/6.

¹³ Trdina, Bajke VIII., 165.

¹⁴ SNP 182, 187; SŽ 125, 125. Krvnik je »persona turpis«. Obsojenka ga noče vzeti in rajši umre, da ne bi bila na veke »ferdamana« (SNP 182).

¹⁵ Star indoevropski motiv. Grafenauer, IV 12/15.

¹⁶ Kelemina 62.

taka dokazna sredstva, pri katerih se udeležujejo kake skrivnostne sile. Zlasti hudič ali kak drug hudoben duh kaznuje krivoprisežnika.

V poganskem okolju se suče pripovedka o Trdoglavu, ki gre na Ogrsko po dve duši, ki bosta po krivem prisegli.¹⁷ — Sorodna je vraža o »živi prisegi«, pri kateri krivoprisežnika na licu mesta hudič vzame.¹⁸ Tako prisego vsebuje pesem o pogubljeni nevesti in zveličanem detetu: Nevesta zanika, da bi bila ubila nezakonsko dete: »Če je temu tako, — naj pride tolikanj hudobe, — k'je listja in trave«. — »Strila se je gosta meglica, — prišlo je tolikanj hudobe, — ko je listja in trave. — Vzeli so jo z dušo in telesam, nesli so jo na dno pekla.«¹⁹

Ime »Hudičkov gozd« si izročilo razlaga s tem, da je hudič prestavil gozd z ravnine na pobočje gore, ker se je neki kmet pri pravdi rotil, da je gozd njegov, če ne, naj ga hudič odnese na vrh Grintovca.²⁰

V zvezi s prisego so pripovedke o sredstvih, s katerimi si pomaga krivoprisežnik. — Prisega, čigava je zemlja, se izvrši navadno na samem spornem zemljišču. Krivoprisežnik pa si nasuje v čevlje nekaj domače zemlje in s prisego potrdi, da stoji res na svoji zemlji.²¹

Nadnaravno dokazno sredstvo, sorodno prisegi, je klicanje svetnikov za priče. O tem nam pripoveduje legenda o priči iz pekla²² sledeče:

Šmladniški graščak je nekoč terjal od kmeta dajatev, ki je bila že plačana graščakovemu očetu. Kmet je pred sodiščem klical za pričo samega svetega Antona. Tedaj so se vrata odprla in hudiči so prignali v sobo umrlega graščaka, ki je kot priča potrdil kmetovo izpoved. Pripovedka je upodobljena tudi na mnogih panjskih končnicah, ki kažejo v sredi sv. Antona ter za mizo sedečega sodnika, nadalje kmeta, peklenščka in umrlega graščaka.

Sploh so čudeži priljubljeno sredstvo za dokaz kake trditve:

Sodniku, ki noče verjeti, da obešenec še trideseti dan živi, (»Pravi: Tulk tvoj sin živi. — K'ta kokuš, k' v skled leži.«) zleti kokoš iz skled.²³ — Isto se zgodi nevesti, ki lažno trdi, da ni ubila nezakonskega otroka.²⁴

Ti čudežni dogodki so notranje sorodni motivom božje sodbe (ordala), ki jo je poznalo starejše kazensko dokazno postopanje kot dokaz o krivdi ali nedolžnosti obtoženca. Vrsta takega ordala je bila tudi preizkušnja ob rakvi (Bahrprobe): osumljenca so privedli ob rakev žrtve. Če je bil osumljenec res storilec, so po splošnem prepričanju

¹⁷ Na pr. SNP 86, 87, Kelemina 52.

¹⁸ Milčinski, O narodnih pravnih nazorih, Sl. Pr. 1914, str. 366 ss. Prim. Künssberg, o. c. 19.

¹⁹ SŽ 125 ss, zlasti 129.

²⁰ Kelemina 507.

²¹ Zabukovec, o. c. 10.

²² St. Vurnik, Slovenske panjske končnice, Etnolog 1929, 157—178 navaja št. 2540, 2541, 2457; prim. dalje Bukovec, Naše panjske končnice, Slovenski čebelar XLVI. 1945, str. 4.

²³ SŽ 168.

²⁴ SŽ 151.

začele umorjenčeve rane krvaveti.²⁵ To prepričanje se je tudi pri nas obdržalo kot vraža in je prešlo v pripovedko, ki jo je Valvasor²⁶ za-beležil v zvezi z gradom Kacenbergom:

Prešestnica je ubila moža in ga vrgla v jarek ob cesti; kadar koli je hodila mimo, je truplo začelo krvaveti.

Ob zaključku tega opisa pravnih pripovednih motivov moramo omeniti najznačilnejšo vrsto »pravnih pripovedk« — pripovedko o modrem sodniku.²⁷ Kolikor imamo danes vpogleda v ljudsko izročilo, se zdi, da takih pripovedk med Slovenci ni bilo veliko in da niso bile priljubljene. To nam pokaže zgled, ki ga je v okolici Motnika zapisal Gašper Križnik:²⁸

Jedro te pripovedke je pravno vprašanje, ali je darilo veljavno, če obdarovanec zanj ni ničesar dal. — Pravda pride pred sodnika. Namesto da bi rešil vprašanje, stavi sodnik tri uganke, ki s stvarjo samo nimajo prav nikake zveze. Uganke reši obdarovančeva hči. — Pripovedka se vedno bolj razpreda in sploh pozabi na svoj začetek; sodnik vzame pametno dekle za ženo, slabo z njo ravna itd.

Ta povodenela verzija neke prvotne pravne pripovedke kaže, da za pravne probleme naše ljudstvo ni imelo mnogo smisla. Tudi tu je morda vplivalo dejstvo, da motiv modrega sodnika ni vzbudil med ljudstvom simpatij, ker je bila predstava o sodniku le preveč združena s predstavo o graščaku in gosposi. — Ljudstvo je bilo v splošnem pri izrekanju sodb v novem veku le redkokdaj udeleženo, zato se proti sodbam bolj rezervirano drži. — Zopet isti pojav, ki smo ga že večkrat opazili ob tem pregledu narodnih motivov: slovenski kmet je bil pri vodstvu države, pri sodstvu in upravi le malo udeležen, zato se z motivi s tega področja njegova misel ni toliko bavila kot z osebnim življenjem posameznikov.

Presnec

Fr. Kotnik

I.

Za butaro, ki je v Ljubljani in po velikem delu Kranjske splošen naziv za cvetnonedeljske mladice, ki so povezane v snop in ki jih sedaj nosi večinoma le še otročad k blagoslovu v cerkev, imamo tudi še druga imena.

²⁵ Uporabo takega ordala omenja m. dr. Nibelunga.

²⁶ Valvasor XI., 297.

²⁷ Ljk modrega sodnika je najdovršeneje izoblikovan v Orientu (Salomon). Gl. Künssberg, o. c. 12.

²⁸ Podšavniški, o. c. 6—8.